

Արա Գաբուզյան
ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի վարիչ,
իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
ԾԱՅՐԱՎՅԵՂ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը քրեական իրավունքի հնագույն ինստիտուտներից է: Ավելի արժեքավոր բարիքը պաշտպանելու նպատակով պակաս արժեքավոր բարիքին վնաս պատճառելու հնարավորությունը նախատեսվում էր դեռևս հռոմեական իրավունքում: Հին հռոմեական իրավունքը թույլ էր տալիս ուրիշի գույքին սպառնացող վտանգի դեպքում ինքնակամ վերցնել այն, կամ հրդեհի դեպքում քանդել տունը և այլն: Ծայրահեղ անհրաժեշտության սկզբունքները կիրառվում էին հարկադիր գործարքների հարցերում, պարտականությունները կատարելու անհնարինության կապակցությամբ: Բայց ծայրահեղ անհրաժեշտության ընդհանուր օրենսդրական բնորոշում հռոմեական իրավունքում գոյություն չուներ:

Ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտն ավելի բովանդակալից կարգավորվում էր միջնադարյան կանոնական իրավունքում: Կանոնական իրավունքում ծայրահեղ անհրաժեշտությամբ արդարացվում էին այնպիսի արարքներ, ինչպիսիք են պատշաճ իրադրության բացակայության պայմաններում հոգևորականի կողմից ժիսակատարություն իրականացնելը, եկեղեցական կանոններով արգելված սնունդ ընդունելը, երդումը խախտելը և այլն: Կյանքի պաշտպանության համար իրավաչափ էր համարվում օտարին պատկանող յուրաքանչյուր բարիք վնասելը, յուրաքանչյուր պարտականություն խախտելը: Սահմանված արգելքները ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակում խախտելու համար նախատեսվում էր պատժից ազատում կամ դրա մեղմացում: Պատժի մեղմացում էր նախատեսվում այն դեպքերում, երբ հանցանքը կատարվում էր վախի ազդեցության ներքո: Կարիքից դրդված գողությունը պատժվում էր միայն այն դեպքում, երբ կատարվում էր բազմիցս: Կանոնական իրավունքում մշակվեցին և գործողության մեջ դրվեցին այնպիսի սկզբունքներ, ինչպիսիք են «կարիքը օրենք չի իմանում», «այն ինչ արգելված է օրենքով, թույլատրելի է դարձնում անհրաժեշտություն-

ըն», «անհրաժեշտությունը օրենք չի իմանում, և ինքն է օրենք ստեղծում»¹:

XVII դարում Եվրոպայում ծագում ու ձևավորվում է մարդու բնական իրավունքների հայեցակարգը: Այդ գաղափարախոսության ազդեցության ներքո տեղի է ունենում ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտի հետագա զարգացումը: Ծայրահեղ անհրաժեշտության հարցերին անդրադառնում են Դ. Զրոցիոսը, Ս. Պուֆենդորֆը, Դ. Վոլֆը և այլք: Այս հեղինակները ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակում կատարված արարքները բացատրում էին մարդկային թուլությամբ: Եթե անհրաժեշտության ճնշումը հասնում է ծայրահեղ աստիճանի և ծանր կացությունից դուրս գալու այլ ելք չի մնում, քան խախտել օրենքը, ապա դա առաջացնում է «բնության մաքուր օրենքի» գործողություն, որն իր հերթին նպաստում է սկզբնական բնական իրավունքի վերածննդին:

Դ. Զրոցիոսը գտնում էր, որ մարդու ուժերից վեր է մշտապես ձեռնպահ մնալ օրենքը խախտելուց: Բնության անխուսափելի պահանջներով պայմանավորված հանցավոր ակտերը չպետք է պատժվեն: Նա գտնում էր, որ եթե մարդը զրկված է իր կյանքը այլ կերպ փրկելու հնարավորությունից, ապա կարող է մեկ ուրիշի նկատմամբ բռնություն գործադրել, թեկուզև վերջինս մեղավոր չէ այդ իրավիճակի համար: Մարդու այդ իրավունքը, ըստ Զրոցիոսի, բխում է բնության կողմից նրան տրված իրավունքից²:

Գերմանացի իրավագետ Ս. Պուֆենդորֆի ծայրահեղ անհրաժեշտության տեսությունը հիմնականում ընդգծում է ինքնապահպանման բնագծի կարևորությունը: Նրա կարծիքով, օրենսդիրը, նորմերը սահմանելով, առաջին հերթին հոգում է մարդկանց բարեկեցության մասին, միևնույն ժամանակ հաշվի առնելով մարդկային բնությունը, որը հարկադրում է մարդուն ամենուրեք, որտեղ վտանգ է սպառնում, փրկություն փնտրել: Ծայրահեղ անհրաժեշտությունը պետք է միշտ հաշվի առնվի՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դա կատեգորիկ արգելված է: Պուֆենդորֆը առաջիններից էր, ով խոսեց մեկ մարդու կյանքը մյուսի կյանքը զոհելու միջոցով փրկելու մասին: Նա գտնում էր, որ, եթե օրինակ նավաբեկյալը, իր կյանքը փրկելու համար բռնվում է տախտակից, որի վրա միայն մեկ մարդ կարող է

¹ Ст'ю Энциклопедия государства и права. В 3м. / под ред. П.И. Стучки, Т. 2. М., 1930, էջ 423:

² Ст'ю Розин Н.Н. О крайней необходимости. СПб 1999, էջ 66:

տեղավորվել, իսկ մեկ ուրիշը նույնպես ցանկանում է բարձրանալ այդ տախտակի վրա, ապա լիովին իրավաչափ կլինի, եթե առաջինը հրի և տախտակից ցած նետի նրան¹:

Նույն կարծիքին էր Յ. Թոմազիցին, ով գտնում էր, որ հակազդե-լով վտանգին՝ մարդը հետևում է բնության կանչին: Մարդը իրավունք ունի վճատելու մեկ ուրիշի բարիքը, եթե դա իր փրկության միակ միջոցն է²:

XVIII-XIX դարերում ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտու-տը քննարկվում էր իրավունքի փիլիսոփայության շրջանակներում: Ֆիխտեի, Յեզեի, Կանտի աշխատություններում այն դիտվում էր որպես քրեական իրավունքի հիմնարար ինստիտուտ:

Ծայրահեղ անհրաժեշտության վերաբերյալ Ֆիխտեի տեսու-թյունը հիմնվում էր այն իրադրության գնահատման վրա, երբ դրա մասնակիցներից մեկը պետք է մահանա, հակառակ դեպքում մահը սպառնում է երկուսին: Ֆիխտեն գտնում էր, որ նման դեպքերում այն սուբյեկտը, որը իր կյանքը փրկելու համար կսպանի մյուսին, ենթա-կա չէ պատասխանատվության, որովհետև բացակայում են պատաս-խանատվության պայմանները: Ֆիխտեի կարծիքով իրավահարաբե-րությունները կարող են առկա լինել միայն համատեղ գոյակցության հնարավորության դեպքում, իսկ եթե համատեղ գոյակցությունն անհնար է, ապա իրավակարգի իշխանությունը վերանում է: Նման ի-րադրությունում մեկ ուրիշին վնաս պատճառելը թեև օրինական չէ, բայց և հակաիրավական էլ չէ: Ուստի ծայրահեղ անհրաժեշտությու-նը իրավունքի տեսանկյունից չեզոք արարք է³:

Կանտը ծայրահեղ անհրաժեշտությունը համարում էր ոչ թե «կարիքի իրավունք», այլ թույլատրվող բռնություն այն անձի նկատ-մամբ, որը ոչ մի վտանգ չի ներկայացնում: Ընդ որում, բռնությունը այս դեպքում թույլատրելի է ոչ թե օբյեկտիվ, այլ սուբյեկտիվ հիմքե-րով: Եթե տախտակից բռնված նավաբեկյալը իր կյանքը փրկելու համար հրում է այդ նույն տախտակից բռնվել ցանկացող մյուս նա-վաբեկյալին, ապա ոչ մի քրեական օրենք չի կարող այդ անձին սպառնալ պատժով, որովհետև ոչ մի պատիժ նրա վրա որևէ ազդե-ցություն չի կարող ունենալ: Նույնիսկ մահապատիժը չի կարող մահ-

¹ Տե՛ս Паше-Озерский Н.Н. Необходимая оборона и крайняя необходимость. М., 1962, էջ 131:

² Տե՛ս Розин Н.Н., նշված աշխ. էջ 72:

³ Տե՛ս Паше-Озерский Н.Н. էջ 133:

վան անմիջական սպառնալիքի ազդեցության ներքո գործող անձին հետ պահել իր արարքից¹:

Չետագայում ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը վերլուծության ենթարկվեց ու մշակվեց եվրոպացի քրեագետների կողմից:

Գերմանացի իրավագետ Կարլ Բինդինգը ծայրահեղ անհրաժեշտության բնութագրիչ հատկանիշ էր համարում իրավական բարիքների միջև առկա կոնֆլիկտը, որի դեպքում մի բարիքի պաշտպանության համար անհրաժեշտ է զոհաբերել մյուսը: Ընդ որում, ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակում կատարված արարքը ոչ ցանկալի, բայց հարկադրաբար կատարված արարք է, որի համար քրեական պատասխանատվություն նախատեսելն անհիմաստ է²:

Բինդինգի հայրենակից Իերինգը նույնպես գտնում էր, որ ծայրահեղ անհրաժեշտության իրավիճակին բնութագրական է շահերի բախումը, իրավունքի կողմից պաշտպանվող բարիքների միջև հակամարտությունը, որի դեպքում նախապատվությունը պետք է տալ ավելի արժեքավորին և պաշտպանել այն՝ մյուս բարիքը զոհաբերելու միջոցով³:

Այսպիսով, ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակում կատարված արարքի անպատժելիությունը կամ իրավաչափությունը հիմնավորելիս, քրեական իրավունքի տեսաբանները հիմնվում են կամ սուբյեկտիվ, կամ օբյեկտիվ չափանշի վրա:

Սուբյեկտիվ չափանիշը ենթադրում է, որ ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակում մարդու մեջ ծագում է այնպիսի հոգեվիճակ, որը նրան կարծես թե անմեղսունակ է դարձնում: Խոսքը հատկապես վերաբերում է այն դեպքերին, երբ առկա է մահվան անմիջական սպառնալիքը:

Օբյեկտիվ չափանիշը ենթադրում է, որ ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակում առկա է իրավական բարիքների միջև կոնֆլիկտ, որի ընթացքում նախապատվությունը տրվում է ավելի արժեքավոր բարիքին: Ուստի ավելի արժեքավոր բարիքը պաշտպանվում է պակաս արժեքավորը զոհաբերելու միջոցով:

Պետք է նշել, որ սուբյեկտիվ չափանիշի վրա հիմնված ծայրահեղ անհրաժեշտության հայեցակարգը չի բացառում օբյեկտիվ չա-

¹ Տե՛ս История философии права. СПб., 1998, էջ 180:

² Տե՛ս Позин Н.Н., նշված աշխ. էջ 82:

³ Տե՛ս Позин Н.Н., նշված աշխ. էջ 133:

փանհիշի վրա հիմնված ծայրահեղ անհրաժեշտության գոյությունը:

Ներկայումս շատ երկրների քրեական օրենսդրություններում ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը կարգավորվում է թե՛ օբյեկտիվ, թե՛ սուբյեկտիվ չափանիշների հիման վրա: Այս քրեական օրենսդրություններում օրենսդրական կարգավորում են ստացել ծայրահեղ անհրաժեշտության երկու տեսակ՝ արարքի հակաիրավականությունը բացառող և մեղքը բացառող: Արարքի հակաիրավականությունը բացառող ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը հիմնվում է օբյեկտիվ չափանիշի վրա, իսկ մեղքը բացառողը՝ սուբյեկտիվ չափանիշի վրա: Կան երկրներ, որոնց քրեական օրենսդրությունները հիմնված են բացառապես սուբյեկտիվ չափանիշի վրա:

Այսպես, ՉՖՅ քրեական օրենսգրքի § 34-ով կարգավորվում է իրավաչափ ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը: Իրավաչափ ծայրահեղ անհրաժեշտությունն առկա է այն դեպքում, երբ պաշտպանվող բարիքի արժեքավորությունը զգալիորեն գերազանցում է զոհաբերված բարիքի արժեքավորությունը: Նույն օրենսգրքի § 35-ով կարգավորվում է մեղքը բացառող ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը: Վերջինս առկա է այն դեպքում, երբ անձը իր կամ իր մերձավորների կյանքին, առողջությանը կամ ազատությանը անմիջականորեն սպառնացող վտանգը կանխելու համար հակաիրավական արարք է կատարում: Հակաիրավական արարք ասելով՝ այս դեպքում հասկացվում է պաշտպանվող բարիքին հավասար կամ նույնիսկ ավելի մեծ վնաս պատճառելը¹:

Իտալիայի քրեական օրենսգրքի 54-րդ հոդվածի համաձայն՝ ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակն առկա է այն դեպքում, երբ իրեն կամ ուրիշին անմիջականորեն սպառնացող ծանր վնասը կանխելու համար անձը վնաս է պատճառում օրենքով պաշտպանվող բարիքին: Ընդ որում, ծայրահեղ անհրաժեշտության իրավաչափության պայմանների մեջ նշվում է, որ պատճառված և կանխված վնասների միջև պետք է համաչափություն լինի, բայց չի պահանջվում, որ պատճառված վնասը անպայման ավելի փոքր լինի, քան կանխվածը²:

Շվեյցարիայի քրեական օրենսգրքը ընդհանրապես ոչինչ չի ասում պաշտպանվող և վնասվող բարիքների արժեքավորության մա-

¹ Տե՛ս Уголовное законодательство зарубежных стран. М., 1999, էջ 260:

² Տե՛ս Уголовное право зарубежных стран. М., 2003, էջ 536:

սին: Օրենսգրքի 34 հոդվածում պարզապես նշվում է, որ ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակն առկա է, եթե գործի հանգամանքներից ելնելով՝ անձից չէր կարելի պահանջել զոհաբերելու վտանգի ենթարկված իրեն պատկանող բարիքը¹:

Իսպանիայի քրեական օրենսգրքի 21 հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ քրեական պատասխանատվության ենթակա չէ այն անձը, որը գործել է ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակում: Ընդ որում, իրավաչափության պայմաններից մեկն այն է, որ պատճառված վնասը չպետք է գերազանցի կանխվածին: Այլ կերպ ասած, չի պահանջվում, որ պատճառված վնասը ավելի փոքր լինի, քան կանխվածը. այն կարող է նաև հավասար լինել: Միևնույն ժամանակ նույն հոդվածի 6-րդ կետի համաձայն՝ քրեական պատասխանատվության ենթակա չէ այն անձը, ով արարքը կատարել է ուժեղ սարսափի ազդեցության տակ²: Ակնհայտ է, որ ուժեղ սարսափի ազդեցություն է թողնում, օրինակ, մահվան անմիջական սպառնալիքը, և նման դեպքերում սպառնացող վտանգին հավասար կամ նույնիսկ ավելի մեծ վնաս պատճառելը քրեական պատասխանատվության չի հանգեցնում:

Կարծում ենք, որ ոչ միայն օբյեկտիվ, այլև սուբյեկտիվ չափանիշների հիման վրա ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտի կարգավորումը ավելի ճիշտ է, և թույլ է տալիս ամբողջությամբ իրագործելու ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքը: ՀՀ քրեական օրենսգրքում ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը կարգավորվում է միայն օբյեկտիվ չափանիշի հիման վրա, ինչը որոշ դեպքերում կարող է հանգեցնել անարդարացի, անհիմն դատական ակտերի կայացման: Օրինակ՝ եթե ղեկավարվենք միայն օբյեկտիվ չափանիշով, ապա այն մայրը, որը իր երեխայի կյանքին անմիջականորեն սպառնացող վտանգը կանխելու համար կզոհաբերի ուրիշի կյանքը՝ ենթակա է քրեական պատասխանատվության: Մինչդեռ, կարծում ենք, որ նման դեպքերում չի կարելի մորից պահանջել զոհաբերելու իր երեխային: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի Շվեյցարիայի քրեական օրենսգրքի 34 հոդվածի արդեն մեջբերված ձևակերպումը, որտեղ նշվում է, որ ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակն առկա է, եթե գործի հանգամանքներից ելնելով՝ անձից չէր կարելի պահանջել զոհաբերել վտանգի ենթարկված իրեն պատկանող բարիքը:

¹ Տե՛ս Уголовный кодекс Швейцарии. М., 2001, էջ 13:

² www.law.edu.ru. Уголовный кодекс Испании.

Վերոգրյալի հիման վրա առաջարկում ենք ՀՀ քրեական օրենսգրքում ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը կարգավորել թե՛ օբյեկտիվ, թե՛ սուբյեկտիվ չափանիշների հիման վրա և ծայրահեղ անհրաժեշտության ներկայումս առկա բնորոշման հետ միասին նախատեսել նաև սուբյեկտիվ չափանիշի վրա հիմնված ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը: Ընդ որում, կարծում ենք, որ սպառնացող վտանգին գերազանցող վնասի պատճառումը կարող է թույլատրելի լինել միայն մահվան անմիջական սպառնալիքի դեպքում, երբ վտանգ է սպառնում անձի կյանքին, կամ նա բոլոր հիմքերն ունեցել է կարծելու, որ իրեն այդպիսի վտանգ է սպառնում: Մնացած դեպքերում թույլատրելի պետք է լինի միայն հավասար վնասի պատճառումը: Այնուամենայնիվ սրանք հարցեր են, որոնք հետագա ուսումնասիրության ու քննարկման կարիք ունեն:

Ara Gabuzyan

*Head of the YSU Chair of Criminal Law, Doctor of Legal
Sciences, Professor*

SOME ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF EXTREME NECESSITY

The institute of extreme necessity is discussed in the article. While analyzing the lawyers' and philosophers' views, as well as criminal legislations of some countries on the institute of extreme necessity, the author concludes that the main criteria for proving the lawfulness or unpunishability of extreme necessity are based either on objective or subjective aspects, or on both of them simultaneously.

The concept of extreme necessity based on the subjective criteria doesn't eliminate the concept of extreme necessity based on objective criteria. The author gives the preference to the regulation of the institute of extreme necessity based both on objective and subjective criteria as the latter ones create the grounds for the full realization of the principle of criminal responsibility according to the fault. The Criminal Code of Armenia regulates the institute of extreme necessity based only on the objective criteria. This regulation sometimes leads to the issuance of unfair or unjustified court decisions. Thus the author suggests regulating the institute of extreme necessity in the Republic of Armenia Criminal code based both on objective and subjective criteria and together with the institute of extreme necessity based on objective criteria foresee also the institute of extreme necessity based on subjective criteria.